

Kaupunkia pintaa syvemmäلتä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan [Under the Urban Surface. Archaeological Perspectives on the History of Turku], red. Liisa Seppänen, *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae*, t. IX, Turku 2003, ss. 409, liczne barwne ryciny w tekście.

Fińskie publikacje archeologiczne dotychczas sporadycznie docierały do rąk polskich czytelników. Większości krajowych badaczy nie są znane osiągnięcia archeologów z Finlandii. Dlatego też warto odnotować wydaną jesienią 2003 roku książkę zatytułowaną „Pod powierzchnią miasta. Historia Turku z perspektywy archeologii”.

Opublikowano ją jako dziewiąty tom serii *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* wydawanej od 1993 r. przez Stowarzyszenie Archeologii Średniowiecza w Finlandii. Praca zawiera artykuły 29 autorów. Podejmują oni rozmaite zagadnienia związane z badaniami wykopaliskowymi prowadzonymi na terenie miasta Turku z okresu średniowiecza i czasów nowożytnych. Poruszane kwestie dotyczą dziejów badań wykopaliskowych, ich zakresu i rozwoju, charakterystyki badanych stanowisk, odsłoniętych pozostałości dawnej zabudowy miejskiej oraz pozyskanych zabytków ruchomych. Uzupełniają je wyniki specjalistycznych analiz botanicznych, zoologicznych, kości ludzkich oraz próbek warstw. Studia te stanowią punkt wyjścia do interpretacji, oceny poziomu oraz warunków życia mieszkańców średniowiecznego i nowożytnego miasta. Artykuły zawierają bądź ustalenia będące podsumowaniem dotychczasowych badań autorów, bądź prezentację najnowszych, często jeszcze wstępnych wniosków płynących z ostatnich odkryć.

Prace zestawiono w kilku grupach tematycznych, zatytułowanych „Kaupunki saa alkunsa” (Narodziny miasta), „Kaupunkiarkeologian kenttämenetelmiä ja tutkimushaasteita” (Terenowe metody badawcze i wyzwania dla archeologii miejskiej), „Rakennuksista kaupungin tulkitsemiseen” (Od budynków do interpretacji miasta), „Esinetutkimuksista elämän tutkimiseen” (Od studiów nad artefaktami do zrozumienia stylu życia) i „Ympäristötieteen asutushistorian selvittämisessä” (Rozwój studiów nad historią osadnictwa). Najobszerniejsza jest część czwarta, poświęcona reliktom zabudowy dawnego miasta i ruchomym przedmiotom związanym z różnymi aspektami ludzkiej działalności; pomieszczono w niej 11 artykułów.

Książkę otwiera szkic Jussi-Pekka Taavitsainena, *Features in the History of Archaeology in Turku (SW Finland)*, poświęcony historii badań archeologicznych w Turku. Ich początek datuje się na koniec XIX stulecia. W tym czasie prowadzono pierwsze obserwacje w terenie oraz tworzone pierwsze kolekcje znalezisk. Do lat osiemdziesiątych XX wieku badania ograniczały się do dokumentowania pojedynczych stanowisk bądź obiektów odsłoniętych podczas prac ziemnych na obszarze miasta oraz ich publikacji. Intensyfikacja prac archeologicznych nastąpiła dopiero w ostatnim dwudziestoleciu, przy czym wzrost zainteresowania archeologią historyczną datuje się od połowy lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. Znalazło to odzwierciedlenie w podejmowanych projektach badawczych, tematach prac studentów i dysertacji doktorskich oraz przygotowywanych opracowań. Ostatnim przedsięwzięciem

w zakresie badań archeologicznych, realizowanym wspólnie przez Fiński Uniwersytet w Turku, Muzeum Abo Vetus, Prowincjonalne Muzeum w Turku oraz Stowarzyszenie Archeologii Średniowiecza Finlandii, jest projekt Muuritutkimus ky. Jego rezultaty, a także dalsze perspektywy badawcze prezentuje niniejsza publikacja.

Pierwsza grupa artykułów poświęcona jest kwestiom najstarszego osadnictwa w rejonie Turku i lokacji miasta, jego chronologii oraz warunkujących je czynników. Temat ten podejmują dwaj badacze — Sikku Pihlman oraz Markus Hiekkanen. Pierwszy z nich w artykule *Prehistoric Border District Becomes a Centre of Power? The Location of Turku in the Light of its Iron-Age Past*, porusza zagadnienie osadnictwa wzdłuż rzek Aurajoki i Vähäjoki w epoce żelaza, tj. w ciągu tysiąclecia poprzedzającego lokację miasta. Rejon ten, znajdujący się w centralnej części południowo-zachodniej Finlandii zwanej Właściwą, stanowił niegdyś ważne centrum ekonomiczne. Podstawą jego znaczenia było pośrednictwo w handlu między wybrzeżem a wnętrzem kraju. Teren ten znalazł się między dwiema kształtującymi się strefami o odmiennych tradycjach — północną i południową. Różniły się one mentalnie, kulturalnie i społecznie. Podział ten, mimo iż nie stanowił granicy w sensie fizycznym, utrzymał się, a nawet utrwalony został w XIII stuleciu. W ramach powstających wówczas struktur regionalnych dokonano rozgraniczenia tych terytoriów na Finlandię Północną i Południową. Komunikacja między nimi była najdogodniejsza właśnie na obszarze, na którym później lokowano Turku.

Markus Hiekkanen, *The Founding of Turku: A Suggested Interpretation on the Basis of Archaeological Research*, przedstawia nową interpretację tyżącą okoliczności i czasu lokacji miasta z uwzględnieniem dotychczasowych hipotez, źródeł pisanych i najnowszych wyników badań archeologicznych. Wedle opinii ukształtowanych na początku XX stulecia, miastu początek dała mała osada wspólnoty głównie niemieckich kupców, usytuowana u ujścia rzeki Aurajoki, w pobliżu ufortyfikowanego dworu biskupiego Koroinen. Jej powstanie datowano rozmaicie — między schyłkiem XII a połową XIII wieku. Przyjmowano, że miasto wyrosło z teżże osady na początku wieku XIV. Zdaniem zaś Autora artykułu, Turku lokowano „na surowym korzeniu” na terenie, na którym wcześniej prowadzono jedynie działalność rolniczą, nie zamieszkanym przez społeczność kupiecką. Za inicjatorów lokacji M. Hiekkanen uznaje władcę, dążącego do umocnienia swojej władzy we wschodniej Szwecji, Kościół katolicki, który potrzebował na tym terenie siedziby biskupiej, oraz zakon dominikański, poszukujący miejsca, skąd mógłby prowadzić swoją działalność. Brak osadnictwa na tym terenie przed rokiem 1290 znajduje potwierdzenie w odkryciach archeologicznych. Wskaznikami są znajdowane w mieście naczynia ceramiczne, pochodzące dopiero z końca XIII stulecia. Datowanie to potwierdzają też wyniki analiz dendrochronologicznych.

Drugą część książki rozpoczyna artykuł Eliny Saloranty *Stratification of Occupation Layers: the Documentation and Interpretation of Site Sequences*, w którym Autorka wyjaśnia stosowane w archeologii metody analizy stratygraficznej.

Aki Pihlman, *Excavation of the Site of Åbo Akademi University in the Urban Archaeology of Turku*, omówiła zakres, wyniki i znaczenie badań archeologicznych prowadzonych na terenie głównego budynku Åbo Akademi w Turku w 1998 r. Obszar objęty pracami zlokalizowany był w obrębie średniowiecznego miasta, w pobliżu katedry, w rejonie Wielkiego Starogo Rynku. Pozyskano liczne cenne znaleziska średniowieczne i wczesnonowożytny, w tym zabytki z surowców organicznych — skóry, drewna, kości i tekstylia. Zachowały się one w dobrym stanie dzięki wilgotnym i pozbawionym tlenu warunkom podłoża. Zbiór ten uznaje się za unikalny w Finlandii. W celu jego opracowania dwie instytucje — Turku Provincial Museum i Departament of Archaeology, rozpoczęły wspólny projekt badawczy pod nazwą „From Village into Town — Changing Ways of Life in Southwestern Finland from the 10th to the 16th Century”.

Obszar, na którym znajduje się Åbo Akademi, zasiedlony został w okresie intensywnego rozwoju miasta, który datuje się od lat 1350–1360 i znajduje potwierdzenie także w odkryciach archeologicznych w innych częściach Turku. Najstarszy budynek mieszkalny na tym terenie pochodzi z lat sześćdziesiątych XIV w., zaś najstarsze konstrukcje drewniane wykonano w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych tegoż stulecia. Na przełomie XIV i XV wieku osadnictwo miejskie rozprzestrzeniło się stamtąd w kierunku zachodniego brzegu rzeki.

Kontynuację tematyki podjętej przez Aki Pihlman znajdujemy u Minny Sartes, *The Site of Retting Residence Became the Aboa Vetus Museum*. Autorka podkreśla ogromne znaczenie badań na tym terenie i ich rezultatów dla rozwoju fińskiej archeologii. Podkreśla zwłaszcza zaangażowanie w projekt i współpracę badaczy reprezentujących rozmaite dziedziny, wykonujących specjalistyczne ekspertyzy (mikrobiologiczne, pyłków, próbek ziemi, antropologiczne, archeozoologiczne, dendrochronologiczne i zapraw murarskich). Prezentuje także podział chronologiczny etapów użytkowania tego terenu w przeszłości, dokonany na podstawie odkrytych tu reliktyw. Można w nim wyróżnić trzy następujące okresy: ostatni — rozpoczynający się prawdopodobnie w drugiej połowie XVII wieku i kończący się wraz z pożarem Turku w roku 1827, środkowy — trwający od początku XV do początku XVII stulecia oraz najstarszy — datowany prawdopodobnie od schyłku XIII do początku XV wieku.

Pięć kolejnych artykułów tworzy trzecią część publikacji poświęconą zagadnieniom związanym z budownictwem — pozostałościami odsłanianymi w trakcie prac wykopaliskowych. Wyjaśniono tu stosowane metody badawcze, możliwości interpretacji, omówiono techniki budowlane.

Liisa Seppänen, *From Sills to Social Systems: The Methods and Possibilities of Building Research*, rozważa, jakie czynniki miały wpływ na charakter dawnej zabudowy miejskiej. Autorka jako znaczące i determinujące wymienia poza klimatem, topografią terenu, dostępnością materiałów budowlanych, osiągniętym poziomem technologicznym i pełnioną funkcją, także regulacje prawne, zmiany w standardzie życia mieszkańców oraz wpływy zewnętrzne. Stwierdza, że o ówczesnym budownictwie prawdopodobnie bardziej decydowały ograniczenia kulturowe, warunki naturalne, względy finansowe oraz społeczne, niż aspekty ideologiczne bądź wybory estetyczne.

Zmiany w zakresie budownictwa obserwowane w średniowiecznym Turku dotyczą głównie typów zabudowań oraz organizacji ich przestrzeni wewnętrznej. Najbardziej znaczące było zastosowanie kamienia w budownictwie mieszkalnym w XV wieku.

Analizy konstrukcji drewnianych z okresu średniowiecza i wczesnej nowożytności odkrytych w Turku dokonała Marita Kykyri, *Timber Construction in the Town of Turku*. Najstarsze pochodzą ze schyłku XIII wieku. Autorka omówiła zarówno pozostałości fundamentów budynków mieszkalnych z podłogami i paleniskami, jak relikty studni, a także typy konstrukcji użytych do budowy nawierzchni ulic, przejazdów, dziedzińców, służące podziałom terenów miejskich (płoty, ogrodzenia), oraz miejskich urządzeń wodociągowych. Stwierdziła, że w ciągu kilku stuleci (od XIV do XVII wieku) w różnych częściach dawnego miasta i w różnych okresach jego dziejów stosowano takie same konstrukcje drewniane i rozwiązania technologiczne w tym zakresie.

Kari Uotila, *Masonry Buildings in Medieval Turku*, pisze natomiast o pozostałościach czterech budynków kamiennych z XIV i pierwszej połowy XV wieku odsłoniętych na terenie Wielkiego Starego Rynku oraz Aboa Vetus Museum. Omawia ich lokalizację w obrębie dawnego miasta, rozmiary, dokonuje rekonstrukcji, śledzi rozbudowę. Ich odkrycie ma ogromne znaczenie dla określenia wielkości, charakteru i rozplanowania przestrzennego architektury kamiennej funkcjonującej w mieście średniowiecznym. Większość bowiem tej zabudowy została zniszczona w trakcie odbudowy Turku po pożarze w 1827 r., a źródła pisane informują-

ce o budynkach wzniesionych z kamienia odnoszą się dopiero do XVII wieku. Wzmiankowanych jest ich wówczas 40–50. Wedle obecnych ustaleń pierwsze zabudowania kamienne wzniesiono w ciągu XIV stulecia. Intensywny rozwój tego budownictwa datuje się na początek wieku XV.

Kari Uotila jest także autorem artykułu *The Castle and the Town*. Podejmuje w nim m.in. nierozwiązane kwestie dziejów zamku w Turku w późnym średniowieczu i ich związku z rozwojem miasta. Niewyjaśnione pozostaje bowiem datowanie najstarszego, kamiennego zamku, przyczyny przerwania jego budowy i zmiana rozplanowania przestrzennego tego obiektu. K. Uotila na podstawie obrazów uzyskanych przy zastosowaniu symulacji komputerowej wysunął hipotezę, że przesunięcie lokalizacji najstarszego zamku spowodowane było usytuowaniem nowo lokowanego miasta, w odległości 3 km w górę rzeki. Rozpoczęcie budowy tego obiektu datuje na lata osiemdziesiąte XIII wieku. Stwierdza, że lokalizacja katedry na jej obecnym miejscu, co nastąpiło wkrótce potem, także miała wpływ na zmiany planów architektonicznych kamiennego zamku.

Na podstawie rezultatów najnowszych badań archeologicznych Knut Drake, *Turku Cathedral and Building Archaeology*, dokonuje weryfikacji dziejów katedry w Turku. Stwierdza, że przy założeniu, iż Turku lokowano „na surowym korzeniu” nie później niż około 1290 roku, pierwszy, wzniesiony prawdopodobnie z drewna, budynek katedry ukończono w roku 1300. W tym przypadku pierwsza kamienna zakrystia nie mogła powstać wcześniej niż w XIV wieku, a fundamenty kościoła można datować na schyłek tegoż stulecia. Trójnawowe prezbiterium ceglanej świątyni wzniesiono w latach czterdziestych XV wieku, a formę bazyliki nadano jej w latach sześćdziesiątych wieku XV.

Artykuł Mervi Suhonen, *From Utilitarian Objects into Archaeological Fragment of Information: Reflections on the Life Cycles of Artefacts*, stanowi wprowadzenie do czwartej części publikacji: „Od studiów nad artefaktami do zrozumienia stylu życia”. Autorka wyjaśnia w nim wielość i różnorodność informacji zawartych w znaleziskach archeologicznych oraz możliwość ich odtworzenia. Podkreśla, że współczesna interpretacja zabytków, ich funkcji i przeznaczenia, jest jedną z możliwych, może też być błędna lub niewłaściwa. Zależy ona od pytań stawianych przez badacza i jego stosunku do przeszłości.

Następne artykuły w tej partii książki odnoszą się do konkretnych kategorii ruchomości: wyrobów garncarskich — kafl i naczyń ceramicznych, szklanych, łyżek, wytworów skórzanых, tekstyliów, fajek glinianych, zabawek oraz znaków pielgrzymich.

Kirsi Majantie, *Fashion, Comfort and Conviction: Reasons for Introduction of the Ceramic Tile-Stove*, wyjaśnia okoliczności wprowadzenia w Finlandii ogrzewania przy użyciu pieców kaflowych, omawia zasadnicze typy kafl i oraz zastosowane na nich motywy dekoracyjne. Najwcześniejsze źródła pisane informujące o piecach kaflowych w Finlandii pochodzą z zamku w Turku z lat 1543–1544. Najstarsze znaleziska kafl i datowane są zaś nie wcześniej niż na schyłek XV wieku. Są to fragmenty kafl i garnkowych wydobyte na zamku biskupim Kursisto, pochodzące z lat 1480–1520. Większość znalezisk kafl i garnkowych z terenu miasta Turku datowanych jest prawdopodobnie na drugą połowę XVI lub początek XVII stulecia. Najstarsze, odkryte w Turku ułamki kafl i zdobionych ornamentem reliefowym, pochodzą z końca XV w. Fragmenty kafl i płytowych w stylu renesansowym, pozyskane zarówno z terenu zamku jak i miasta, są datowane od schyłku XVI do początku XVII w. Kafle płytowe w stylu renesansowym, barokowym oraz kafle garnkowe odkrywane są w tych samych kontekstach, co świadczy o ich równoczesnej produkcji w Turku.

Gatunki ceramiki używane w Turku w ciągu XIV stulecia są przedmiotem rozważań Aki Pihlman, *Medieval Pottery in Town and in the Countryside*. Analiza zbiorów wyrobów garncarskich — wytworów wiejskich warsztatów, stanowi dla Autorki punkt wyjścia dla prześledzenia relacji między miastem a jego najbliższą okolicą. Znaleziska te stwierdzono jedynie

w niektórych domach czternastowiecznego Turku, szczególnie w tych zamożnych. Ich liczebność, w stosunku do innych gatunków odnotowanych naczyń w poszczególnych gospodarstwach domowych, jest niewielka.

Carita Tulkki, *Was the Production of Redware Possible in Early Modern Turku?*, na podstawie zbioru wczesnonowożytnych wyrobów zwanych młodszymi, czerwonymi (ceglastymi) naczyniami glinianymi, rozpatruje możliwości wielorakiej interpretacji naczyń glinianych oraz ich znaczenie w procesie rekonstrukcji dawnej rzeczywistości.

Naczyniom szklanym używanym w późnośredniowiecznym mieście poświęcony jest artykuł Georga Haggrena, *Fragments from Hanseatic Culture: Medieval Glass Finds*. Zabytki tej kategorii są licznymi znaleziskami na terenie Turku. Podzielono je na trzy grupy chronologiczne. Najwcześniejszą i najmniej liczną kategorią są fragmenty ozdobnych wyrobów datowanych na schyłek XIII–początek XIV wieku, w większości importów z odległych krajów, w tym z basenu Morza Śródziemnego. Na schyłek XIV i na XV wiek przypada wzrost użycia naczyń szklanych. Z tego okresu pochodzą ułamki setek naczyń, głównie pucharów wyprodukowanych w Czechach lub na terenie wschodnich Niemiec. W kolejnym okresie, przypadającym najpóźniej na połowę XV wieku, przeważają fragmenty pucharów sprowadzanych z północnych i zachodnich Niemiec (tzw. *Krautstrünke*).

Późnośredniowieczne i wczesnonowożytne znaleziska łyżek z obszaru miasta Turku, tu wyprodukowanych, będące w posiadaniu Muzeum Prowincjonalnego oraz Narodowego Muzeum Finlandii, poddane zostały analizie przez Visę Immonen, *Spoons as Valuable and Utilitarian Objects in Archaeological Classification*. Zbiór liczy 74 sztuki, z czego 58 wykonano z drewna, 7 z kości i z metalu (w tym ze srebra — 2, z miedzi — 1 i z brązu — 1). Na podstawie stempli widocznych na pięciu srebrnych łyżkach możliwe było określenie ich proveniencji; są wyrobami z Turku. Na podstawie kształtu czerpaka i trzonka, a także długości obu części, Autorka dokonuje klasyfikacji łyżek drewnianych; wydziela siedem kategorii. Wskazuje także podobieństwa i różnice między wyrobami z drewna i metalu.

Badaczka rozważa też związek formy i dekoracyjności łyżek ze zmianami w zakresie mody, upodobań estetycznych oraz obyczajów. Stwierdza, że surowiec oraz technika wykonania określonych zabytków odzwierciedlają istniejące podziały społeczne.

Wyroby ze skóry, pozyskane w trakcie prac wykopaliskowych na stanowiskach Abo Vetus Museum i Åbo Akademi University, są tematem artykułu Janne Harjula i Sanny Jokela, *Slings and Shoes: Leather Finds from Two Excavations*. Analizowanymi znaleziskami są: obuwie, pasy, sakiewki i pochewki. Ponad połowę wyrobów wykonano ze skóry bydłowej, pozostałe z owczej, koziej, foczej, wieprzowej i końskiej. Skóra bydłęca używana była głównie do produkcji obuwia, zaś sakiewki, obszycia i obuwie dziecięce robiono ze skór kozich i owczych. Najwięcej miejsca Autorzy poświęcają omówieniu typów obuwia używanego przez mieszkańców Turku od przełomu XIII i XIV wieku do początku XV stulecia, sposobom jego wykonania i zdobienia oraz analizie zachowanych na nich śladów, świadczących o wadach stóp właścicieli.

Heini Kirjavainen, *Medieval Textile Tool Finds: Signs of Cloth Production on the Åbo Akademi Site*, przebadał łącznie 135 różnych narzędzi stosowanych przy produkcji włókienniczej oraz pozostałości po niej w formie surowca wełnianego, fragmentów motków i przędzy, ścinków ubiorów oraz półwytworów, odkrytych podczas badań prowadzonych na terenie Åbo Akademi. Pochodzą one z okresu między rokiem 1350 a 1550, przy czym najbardziej intensywna faza produkcji datowana jest na lata 1350–1500. Autor określa przeznaczenie poszczególnych narzędzi w kolejnych etapach odtwarzanego procesu wyrobu wełny.

Artykuł Miki Ainasoja, *Clay Tobacco Pipes: Dating Deposits and Reflectig Society*, stanowi wstęp do problematyki znalezisk fajek glinianych z XVII–XIX w. z Turku. Autorka przytacza informacje dotyczące terminologii, metod klasyfikacji i opisu tych wyrobów.

Wskazuje także trudności w odróżnieniu siedemnastowiecznych wyrobów fińskich od wytworów obcych warsztatów. Rozważa, w jaki sposób przedmioty te mogą odzwierciedlać dawne stosunki polityczne, społeczne i handlowe.

Zabytki interpretowane jako zabawki są tematem pracy Kirsi Sipiläinen, *Small Weapons and Wooden Dolls: Traces of Play in Archaeological Material*. W artykule uwzględniono 50 znalezisk, z czego 29 średniowiecznych. W większości są to wyroby domowej produkcji, repliki broni i narzędzi stanowiące najliczniejszą grupę zabawek, a także bączki wykonane z kości świń, figurki ludzi i zwierząt zrobione z drewna i gliny, miniaturowe naczynia ceramiczne oraz drewniane łódeczki. Autorka podejmuje także interesujące rozważania nad kwestią interpretacji określonych zabytków jako zabawek. Podkreśla niejednoznaczność definicji tego przedmiotu.

Nielicznym zbiorem zabytków są znaki pielgrzymie odkryte dotychczas na terenie Turku, omówione przez Jussi-Pekka Taavitsainena, *Pilgrim Badges from the Centre of the Diocese*¹. Znalaziono ich jedynie sześć, datowane są na okres od początku XIV do początku XVI wieku. Większość z nich pochodzi z hiszpańskiego Santiago de Compostela, centrum pielgrzymek do grobu Św. Jakuba; jeden — z drugiej połowy XIV stulecia z sanktuarium Św. Serwatusa z Maastricht. Jeden ze znaków, z początku XIV w., o nieokreślonej proweniencji, przedstawia ukrzyżowanego Chrystusa, inny zaś, także o nieustalonym pochodzeniu, z końca XV lub początku XVI w. — muszlę oraz figurę człowieka. Informacji na temat kierunków peregrynacji w późnym średniowieczu dostarczają fińskie źródła pisane z okresu między 1416 a 1505 r., przy czym Maastricht nie było w nich wzmiankowane.

Ostatnia część publikacji zawiera wyniki specjalistycznych analiz: archeobotanicznych — roślin uprawnych, chwastów i importowanych owoców (Terttu Lempiäinen, *Archeobotany on the Banks of Aurajoki River*), pyłków (Irmeli Vuorela, *Pollen and Phytolith Analysis in the Study of Turku's Settlement History*), archeozoologicznych (Petteri Vihervaara, Jyrki Muona, Timo Vuorisalo, *Dung Beetles and Human Fleas: Invertebrate Fauna in Medieval Turku* oraz Auli Tourunen, *Animal Bones from Urban Deposits: Examples of Zooarchaeological Research Methods*), antropologicznych (Heikki S. Vuorinen, *Human Bones as Indicators of Health in Ancient Populations*) i geologicznych warstw ziemi z poziomów użytkowych od XIII do XVII wieku (Veli-Pekka Salonen, Jussi-Pekka Taavitsainen, *Possible Soil Contamination in Turku. Heavy Metal Load a Problem Already in the Middle Ages*). Uzupełniają one wiedzę o warunkach życia dawnych mieszkańców Turku, ich jadłospisie i kondycji zdrowotnej.

Publikację przygotowano niezwykle starannie pod względem edytorskim. Liczne barwne ilustracje (ryciny, fotografie, diagramy) wkomponowane w tekst stanowią znakomite uzupełnienie prezentowanych treści. Każdy z artykułów posiada streszczenie w języku angielskim oraz spis bibliografii. Na końcu książki zamieszczono ponadto adresy autorów.

Jedynym mankamentem jest brak tłumaczenia na język angielski podpisów pod rycinami oraz tytułów poszczególnych części pracy.

Otrzymaliśmy publikację, która stanowi cenne uzupełnienie wiedzy o historii miast i rozwoju archeologii doby średniowiecza i czasów nowożytnych w krajach basenu Morza Bałtyckiego.

M. Bis

¹ Na temat znalezisk znaków pielgrzymich por. M. Rębkowski, *Pielgrzymki mieszkańców średniowiecznych miast południowego wybrzeża Bałtyku w świetle znalezisk znaków pątniczych. Wstęp do badań*, „Kw.HKM”, R. LII, 2004, nr 2, s. 153–188.